

АКАДЕМІЧНА МОБІЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

І. І. Федорова

*кандидат філософських наук, професор кафедри філософії
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
i.fedorova@gmail.com*

Я. В. Трофименко

*магістрантка кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»
yanatrophymenko@mail.ru*

Входження України у європейські та загальносвітові процеси зумовлює трансформацію соціо-культурної парадигми й створюють нові моделі соціального буття сучасного студентства. Впровадження нових методів студентських обмінів та підтримання індивідуальної мобільності з боку держави створює новітній підхід у сприянні економічного зросту країни, політичній стабільності та соціальній збалансованості громадян.

У статті здійснений аналіз сучасного стану української освіти в умовах впливу глобалізаційних процесів, розвиток академічної мобільності в Україні та охарактеризовані зовнішні і внутрішні проблеми, що впливають на вітчизняну освіту. Проаналізовані форми та напрямки міжнародної діяльності українських вищих навчальних закладів й запропоновані нові стратегії удосконалення студентської мобільності, визначені пріоритети підвищення престижу українських ВНЗ в системі європейського освітнього простору.

Ключові слова: студенти, університет, академічна мобільність, європейський освітній простір, кредит ECTS, моніторинг якості освіти, рейтинг університету.

UKRAINIAN STUDENTS' ACADEMIC MOBILITY IN THE CONTEMPORARY EDUCATION SPACE

I. I. Fedorova

*PhD in Philosophy, Professor, Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
i.fedorova@gmail.com*

Ya.V. Trofimenko

*Master's student, Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
yanatrophymenko@mail.ru*

The inclusion of Ukraine in the European and world processes predetermines transformation of social and cultural paradigm and create the new models of social existence of modern student. Introduction of new methods of student exchanges and maintenance of individual mobility from the side of the state creates the newest approach in the assistance of the economy growing of country, political stability and social balanced of citizens.

The article analyses the contemporary education under the influence of globalization process and the academic mobility development in Ukraine. The external and internal factors that affect the Ukrainian education are characterized. The forms and directions the international activity of Higher Educational Establishments are analyzed. The new strategies in improvement of students' mobility are pro-

posed. The priorities of Ukrainian Universities' prestige enhancement in the system of European educational space are defined.

Keywords: students, university, academic mobility, European educational space, credit of ESTS, monitoring of quality of education, rating of university.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні світ охоплюють процеси глобалізації, які несуть соціальні суперечності і видозмінюють якість рівня життя та освіти. Вагомого значення набуває розвиток інформаційних технологій; прагнення світовим товариством формувати нові цінності загальнолюдської культури, серед яких провідними є толерантність, повага до представників інших культур, схильність до співпраці з ними, до взаємозбагачення культур; домінуванням західного цивілізаційного простору у економічному, науково-технічному та культурному житті людства, що носить споживчий характер до духовних цінностей суспільства. До числа зглобалізаційних змін, що зумовлюють суспільні трансформації відноситься також діяльність міжнародних організацій: ЮНЕСКО, Міжнародного бюро освіти (МБО), Міжнародного інституту планування освіти (МІПО).

Активна міжнародна співпраця у сфері освіти та науки нашої держави з іншими країнами дозволяє створити єдиний європейський освітній простір – зону «Європейської вищої освіти». У рамках нового співробітництва освіта набуває об'єктивності, прозорості, конкурентно-здатності, а роль українських університетів є подвійною: забезпечити належне навчання для своїх студентів та сприяти максимальному використанню можливостей студентського творчого потенціалу в освітньому просторі передових держав, щоб забезпечити процвітання українських ВНЗ в майбутньому.

Метою статті є спроба дослідити сучасний стан академічної мобільності в Україні, коло проблем, які пов'язані з цим складним процесом; розкрити загальні підходи до вибору форм, напрямів, принципів міжнародної діяльності українських ВНЗ у європейському та світовому форматі.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Аналіз вітчизняної науково-педагогічної літератури та інформаційно-аналітичних доповідей міжнародних організацій свідчить, що дослідження сутності процесу академічної мобільності стало предметом вивчення як зарубіжних так і українських науковців. Так, Г. Лаурейс, Х. Ріддер-Сімоенс у своїх наукових працях досліджують проблему періодизації академічної мобільності; С. Маргінсон, Дж. Найт, У. Тайхлер вивчають тенденції та перспективи розвитку академічної мобільності в різних регіонах світу; С. Вінсент-Ланкрін, Ф. Мюхе, аналізують мотивацію суб'єктів організації студентської мобільності та стратегії переміщення іноземних студентів до ВНЗ іншої країни.

Проблеми міжнародної діяльності вищих навчальних закладів та вироблення підходів до формування концепції розвитку міжнародного співробітництва розглядають такі українські автори, як В. Г. Кремень, М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, О. В. Співаковський, В. З. Грицак. На актуальності питань співробітництва університетів із зарубіжними організаціями, фондами, грантодавцями наголошують О. І. Шнирков, І. О. Мінгазутдінов, С. А. Шмельова. Не зважаючи на те, що за останні десятиліття відбулися значні зміни у вищій школі, які спричинили реформування системи вищої освіти України відповідно до міжнародних стандартів та норм, актуальним сьогодні залишається розкриття тих можливостей й нових шляхів, які дозволяють сучасному університету інтегруватись до світового освітнього простору.

Реформування української освіти, запровадження положень Болонської декларації створюють передумови для ефективного здійснення крос-культурних комунікацій, розвиток якого зіштовхується з цілим рядом труднощів різного порядку та походження. Також престижним сьогодні є здобуття диплому в іншій країні та набуття нових професійних навичок і досвіду для студентів, що зумовлює такий процес як академічну мобільність.

Академічна мобільність – це можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців з цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін (кредитів) та періодів навчання; ефективніше розвивати особистий інтелектуальний потенціал. Академічна мобільність є явищем динамічним, бо саме це – форма інтернаціоналізації освіти, що сприяє інтеграції індивіда до міжнародної системи освіти. Вона є: важлива складова процесу інтеграції вищих навчальних закладів у міжнародний освітній простір; період навчання студента в країні, громадянином якої він не є; виїзд певної кількості студентів для навчання за кордон; важлива якісна особливість європейського простору, що передбачає обмін людьми між вищими навчальними закладами та між державами; це можливість обрання найкращих варіантів навчання для підготовки сучасного фахівця [4, 56].

Процес академічної мобільності також передбачає отримання додаткової (пара-лельної) освіти, нові професійні освітні стандарти, моніторинг якості освіти, рейтинги ВНЗ, оновлення змісту навчання (перегляд і модернізація програм, навчальних матеріалів, літератури, засобів навчання), розробку і впровадження нових навчальних дисциплін із перспективних наукових напрямів, насамперед міжгалузевих та прикладних); комп'ютеризація навчання та управління; побудову навчально-виховного процесу на засадах вільної творчої освіти (Liberal Arts Education), свободу вибору індивідуальної навчальної програми, вибіркові дисципліни, сертифікатні програми, одержання додаткової спеціальності (major & minor), посилення творчої та самостійної складової навчання, створення інноваційно-освітніх центрів; демократизм у стосунках викладачів та студентів, посилення ролі студентського самоврядування; про-зорість вступного тестування.

Студентська академічна мобільність – це процес здобуття студентом знань і навичок у ВНЗ країни, в якій він не має статусу громадянина. Цей процес передбачає безпосередній перетин кордону фізичною особою, з урахуванням попередньо здобутої освіти та з присвоєнням кваліфікацій чи наукового ступеня по закінченню терміну навчання. За способом організації існують два варіанти академічної мобільності: організована (здійснюється в рамках економічного, політичного або міжуніверситетського академічного партнерства) та індивідуальна (з власної ініціативи студента). Відповідно до мети розрізняють горизонтальну мобільність (навчання в іншому ВНЗ з метою отримання певного академічного або наукового ступеня) і вертикальну (з метою отримання наступного академічного чи наукового ступеня) [2, 20-21].

Оскільки багато завдань спрямовані на формування єдиного світового освітнього простору через співробітництво країн в галузі освіти і процесів навчання своїх громадян, то саме відкритий освітній простір сприятиме мобільності студентів.

Реалізації ідеї академічної мобільності студентів ВНЗ сприяють деякі положення Болонської декларації:

- студенти Європи мають потребу і право на навчання для здобуття ступенів, що визнаються в Європі, а не тільки в країнах (регіоні), де їх здобуто;
- головною відповідальністю навчальних закладів є гарантування того, що вони роблять усе можливе для надання високого рівня кваліфікації своїм студентам [14, 77].

Для підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти та підвищення мобільності студентів були означені такі завдання:

- 1) створення системи кваліфікаційних ступенів вищої освіти (дворівнева система «бакалавр-магістр»);
- 2) створення системи накопичення та переведення зачетних одиниць або «кредитів», які даватимуть змогу продовжувати навчання в іншій країні;
- 3) співробітництво в галузі управління якістю;
- 4) створення європейського стандарту вищої освіти;
- 5) мобільність студентів, викладачів, дослідників [8, 42].

Розвитку академічної мобільності в Україні заважають негативні внутрішні процеси: візовий режим, недосконала законодавча база в галузі освіти, прийняті нові освітні реформи не враховують інтереси та потреби молоді, економічні характеристики країни (різниця між рівнем життя в Україні та країнах європейського союзу), якість та вартість навчання і проживання, доступність побутових послуг, відповідність до європейських освітніх стандартів тощо.

Гострою проблемою є працевлаштування випускників з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр». За даними національного звіту України про впровадження положень Болонського процесу випускники, що отримали базову вищу освіту і знайшли роботу становлять лише 13,9 %, в той час як продовжили навчання на наступному циклі 81,8 % [11, 23].

Швидких темпів розвитку в нашій державі набуває внутрішня мобільність, ніж міжнародна. Адже процедура переведення студента з одного українського ВНЗ до іншого за рахунок трансферу та накопичення кредитів ECTS є доволі простішою, ніж переведення до іноземного ВНЗ.

Розвиток міжнародної академічної мобільності гальмує фінансовий чинник нашої держави. Майже на всі поїздки за кордон українські студенти використовують кошти своїх батьків, спонсорів, закордонних благодійних фондів тощо. Закордонне навчання і стажування за рахунок ВНЗ або держави становить менше 10 % [13, 57].

Іншою ключовою проблемою є практично відсутній зв'язок між рівнем освіти й рівнем реального доходу. Сьогодні в країнах Європи частка робочих місць для фахівців з вищою освітою сягає 30–40 %. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вища освіта піднімає рівень доходів дипломованих фахівців не менш ніж у 1,5–2 рази [4, 63].

Сукупність внутрішніх та зовнішніх проблем в українських ВНЗ не підвищує мотивацію студентів при одержанні вищої освіти. Диплом розглядається лише як формальне підтвердження рівня освіти, а не як свідчення справжньої професійної кваліфікації. Таке зміщення мотива-

ції до навчання визначає формальне ставлення студентів до отримання знань, що негативно впливає на якість освіти.

Запровадження академічної мобільності в українських ВНЗ на сьогоднішній день передбачає:

- відкриття в українських ВНЗ філій міжнародного університету для організації обміну студентами;
- створення інформаційної бази даних про світові, європейські та національні університети, програми міжнародної мобільності;
- інтернаціоналізація навчальних планів;
- розробка веб-сторінок, які б відображали процеси, що відбуваються у створених консорціумах;
- створення необхідної системи кураторства, яка б дозволяла практичну реалізацію потреб студентів щодо мобільності;
- організація служб для адаптації студентів у новому середовищі;
- забезпечення належного рівня підготовки студентів до навчання в іноземному ВНЗ за допомогою спеціальних курсів, конференцій, спеціалізованих тренінгових програм;
- створення нової системи підвищення кваліфікації та перепідготовки для професорсько-викладацького складу, яка задовольняла реалізацію важливого загальноєвропейського принципу – «освіта через усе життя».

Позитивним для нашої держави в розвитку міжнародної академічної мобільності є укладання багатосторонніх договорів в галузі освіти. Наприклад, найвідоміша європейська програма – «Еразм», в якій наведені схеми мобільності – «Комет», «Лінгва», програм DAAD, IREX, UGRAD та Програма стипендій ім. Фулбрайта, мета яких: створити європейську модель вищої освіти. Міжнародні освітні програми є актуальними для українських студентів тому, що вони сприяють реалізації навичок спеціальності, а й є фундаментом для побудови навичок інтеграції в культурний простір іншої країни.

Паралельно з фаховими знаннями, студент ставить для себе як умову володіння мовою та налагодження порозуміння з місцевою спільнотою. Так, відбувається процес налагодження крос-культурної комунікації – не просто вивчення мови, а набуття мовних навичок при живій комунікації з жителями даної країни.

Іншим кроком до розвитку академічної мобільності має стати автономія університетів. Навчальний процес має складати таку структуру, в центрі якої є навчальний план студента. Відповідно план студента має передбачити обов'язкові дисципліни та перелік тих предметів, які відображають спеціалізацію підготовки майбутнього фахівця. Це може здійснюватися за допомогою кредитів ECTS на навчальну дисципліну. Кредит визначається діленням загального обсягу годин із навчальної дисципліни на ціну кредиту (з округленням до 0,5 кредиту). Загальний обсяг годин із навчальної дисципліни повинен враховувати час на проведення лекцій, практичних, семінарських та лабораторних занять, консультацій, практик, самостійної та індивідуальної роботи і контрольних заходів. Для перевірки самостійно отриманих знань мають розроблятися та запроваджуватися системи порівняльних критеріїв і методів оцінювання якості знань [8, 13].

Одним із пріоритетних напрямів сучасної науково-методичної та навчально-методичної діяльності української вищої школи на її шляху до євроінтеграції у контексті Болонського процесу є розроблення, впровадження й удосконалення інноваційних методик підготовки спеціалістів у ВНЗ України на основі передового зарубіжного і вітчизняного досвіду.

Модернізація навчального процесу на основі впровадження інноваційних методів і прийомів у практику викладання є важливою передумовою створення й підтримання іміджу ВНЗ. Новітнім сучасним підходом є постійний творчий пошук, продукування і реалізація оригінальних (авторських і колективних), принципово нових ідей (наукових, управлінських, педагогічних) та їх реалізації.

Допомогти ВНЗ вивчати, розробляти, удосконалювати та впроваджувати нові перспективні технології, методи і форми навчання покликані спеціальні науково-методичні структури – інститути, відділи, інноваційно-освітні центри (лабораторії).

Кращому рівню розвитку міжнародного співробітництва в галузі освіти є участь вітчизняних ВНЗ у міжнародних освітніх проектах. Доступність інформації про міжнародні програми та можливість участі в індивідуальних грантах студентів, аспірантів, адміністраторів та інших співробітників значно покращують конкурентоспроможність сучасного українського ВНЗ. Налагодження взаємовигідної співпраці із закордонними організаціями, освітніми фондами і провідними науковими школами сприятиме підвищенню наукового потенціалу викладачів, аспірантів і студентів, зростанню їхньої кваліфікації відповідно до світових стандартів.

Провідним підходом державної політики у сфері міжнародної освіти є включення українських ВНЗ у європейську співдружність як гідних і рівноправних членів.

Сучасний український університет може співпрацювати з іноземними ВНЗ в різних формах і напрямках. До таких головних пріоритетів можна віднести: співпрацю з провідними закордонними університетами, реалізацію міжнародних освітніх програм і проектів, здійснення спільної науково-дослідної, видавничої діяльності, організацію міжнародних науково-практичних семінарів і конференцій, обмін викладацькими кадрами і розвиток студентської мобільності.

Особливого значення набуває пошук та доцільне використання позабюджетних джерел фінансування вітчизняних ВНЗ, або вкладання іноземних інвестицій в науково-дослідницьку роботу університету. Ця діяльність іноземних спонсорів є доволі новою для нашої системи освіти. Адже від українських спонсорів сферу освіти, науки і наукового обслуговування надходить всього 0,1 % коштів [12, 15].

Основними принципами щодо нової освітньої політики в системі міжнародної діяльності українських та іноземних ВНЗ повинні бути: забезпечення вільного доступу до інформації студентам, аспірантам, викладачам та науковцям університету, представникам ВНЗ інших країн; підтримка міжнародної академічної мобільності; взаємна вигідність людських та фінансових аспектів міжвузівських обмінів; підтримка розвитку міжнародного співробітництва у забезпеченні якості освіти; оптимізація управління витрати коштів; стимулювання інноваційної діяльності спеціалістів, які забезпечують підготовку та функціонування міжнародних навчальних програм, займаються міжнародною рекламою ВНЗ; необхідність створення власного освітнього простору як ефективного способу підготовки до рівноправної конкуренції українських ВНЗ з європейськими.

ВИСНОВКИ

Отже, академічна мобільність в Україні є явищем новим та набуває темпів розвитку. Щоб продовжити розвиток цього інноваційного процесу потрібно, щоб до системи вищої української освіти європейського простору увійшли держави, які повністю сприяють студентському самовиявленню. Головною метою процесу мобільності є переміщення, перспектива, працевлаштування.

Орієнтація на Болонський процес не має призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Навпаки, її стан потрібно глибоко осмислити, порівнявши з європейськими критеріями і стандартами, та визначити можливості вдосконалення на новому етапі. При цьому систему освіти не слід відокремлювати від інших сфер суспільства. Вона має розвиватися у гармонійному взаємозв'язку з суспільством у цілому, беручи на себе роль його провідника.

Побудова концепції розвитку міжнародної діяльності та участь у спільних освітніх проектах мають стратегічне значення для ВНЗ. У такому випадку новітні освітні стратегії ведуть до якісних зрушень чи вдосконалення робочого процесу або структури університету та узгоджуються з концепцією розвитку, проблематикою наукової діяльності та навчальними планами закладу. Очевидною є необхідність подальших досліджень міжнародного діалогу України та країн Європейського Союзу, широкого розповсюдження результатів аналізу накопиченого досвіду під час організації та проведення семінарів, тренінгів, конференцій з метою активізації міжнародної діяльності українських університетів. Це надасть змогу не лише отримати доступ до сучасних технологій і методик у навчальній сфері, підвищити свою конкурентоспроможність, але й якнайшвидше стати повноправними членами світового науково-освітнього товариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аляев Г. Філософія вищої освіти Сергія Гессена [Електронний ресурс] / Г. Аляев. – Режим доступу: http://www.bazaluk.com/conference.html?id_section=3
2. Болонський процес у фактах і документах / Упор. : Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабін І. І. – К. : Вид-во ТДПУ, 2006. – 52 с.
3. Вищі навчальні заклади. Держстат України, 1998–2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html
4. Гуляєва Н. М. Мобільність викладачів і студентів: проблеми та орієнтири / Н. М. Гуляєва // Матеріали VI щорічної міжнародної конференції «Розбудова менеджмент-освіти в Україні» (17–19 лютого 2005 р., м. Дніпропетровськ). – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні»,

REFERENCES

1. Alyaev G. Filosofiya vischoi osviti Sergiya Gessena [Elektronnij resurs] / G. Alyaev. – Rezhim dostupu: http://www.bazaluk.com/conference.html?id_section=3
2. Bolons'kij proces u faktah i dokumentah / Upor. : Stepko M. F., Bolyubash Ya. Ya., Shinkaruk V. D., Grubinko V. V., Babin I. I. – K. : Vid-vo TDFU, 2006. – 52 s.
3. Vischi navchal'ni zakladi. Derzhstat Ukraini, 1998-2012 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/osv_rik/osv_u/vuz_u.html
4. Gulyaeva N. M. Mobil'nist' vkladachiv i studentiv: problemi ta orientiri / N. M. Gulyaeva // Materiali VI schorichnoi mizhnarodnoi konferencii «Rozbudova menedzhment-osviti v Ukraini» (17-19 lyutogo 2005 r., m. Dnipropetrovsk). – K. : Navch.-metod. centr «Konsorcium iz udoskonalennya menedzhment-osviti

2005. – С. 76–81.
5. Доцяк І. І. Електоральна поведінка студентської молоді в умовах трансформації політичної системи України (на прикладі Івано-Франківської та Львівської областей): автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 18 с.
 6. Дьюи Д. Демократия и образование / Д. Дьюи. – М. : Педагогика-пресс, 2000. – 382 с.
 7. Ермоленко А. Этика ответственности и социальное бытие человека / А. Ермоленко. – К. : Наукова думка, 1994. – 200 с.
 8. Карпенко М. М. Пріоритети розвитку вищої освіти в Україні в руслі загальноєвропейських тенденцій [Електронний ресурс] / М. М. Карпенко. – Режим доступу : <http://www.niurr.gov.ua>.
 9. Лужкова О. О. Формування морально-естетичного ідеалу студентів як важлива складова інженерної освіти [Електронний ресурс] / О. О. Лужкова // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: зб. наук. праць. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2010_1/2_225-229.pdf
 10. Международное философско-космологическое общество. Философия образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу і: <http://www.bazaluk.com/conception/3.html>
 11. Менеджмент та бізнес-освіта України в глобальному конкурентному середовищі // Матеріали VI щорічної міжнародної конференції «Розбудова менеджмент-освіти в Україні» (17–19 лютого 2005 р., м. Дніпропетровськ). – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – С. 186.
 12. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу / За ред. Кременя В. Г. – К. : Вид-во ТДПУ, 2004. – 147 с.
 13. Національний звіт України про впровадження положень Болонського процесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.idn.polynet.lviv.ua>
 14. Сагінова О. В. Интернационализация высшего образования как фактор конкурентоспособности [Електронний ресурс] / О. В. Сагінова. – Режим доступу : <http://www.marketologi.ru>
 15. Станкявичюс М. Ю. Концепция программы формирования нового человека [Електронний ресурс] / М. Ю. Станкявичюс. – Режим доступу: http://www.bazaluk.com/conference.html?id_section=3
5. Docyak I. I. Elektoral'na povedinka students'koї molodi v umovah transformacii politichnoї sistemi Ukraїni (na prikلامي Ivano-Frankivs'koї ta L'vivs'koї oblastej): avto-ref. dis. kand. polit. nauk: 23.00.02 / L'viv. nac. un-t im. I. Franka. – L'viv, 2004. – 18 s.
 6. D'yui D. Demokratiya i obrazovanie / D. D'yui. – M. : Pedagogika-press, 2000. – 382 s.
 7. Ermolenko A. Jetika otvetstvennosti i social'noe bytie cheloveka / A. Ermolenko. – K. : Naukova dumka, 1994. – 200 s.
 8. Karpenko M. M. Prioriteti rozvitku vischoї osviti v Ukraїni v rusli zagal'noevropejs'kih tendencij [Elektronnij resurs] / M. M. Karpenko. – Rezhim dostupu : <http://www.niurr.gov.ua>.
 9. Luzhkova O. O. Formuvannya moral'no-estetichnogo idealu studentiv yak vazhliva skladova inzhenernoї osviti [Elektronnij resurs] / O. O. Luzhkova // Aktual'ni problemi derzhavnogo upravlinnya, pedagogiki ta psihologii: zb. nauk. prac'. – Rezhim dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2010_1/2_225-229.pdf
 10. Mezhdunarodnoe filofsko-kosmologicheskoe obshchestvo. Filosofiya obrazovaniya [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.bazaluk.com/conception/3.html>
 11. Menedzhment ta biznes-osvita Ukraїni v global'no-mu konkurentnomu seredovischi // Materiali VI schorichnoї mizhnarodnoї konferencii «Rozbudova menedzhment-osviti v Ukraїni» (17-19 lyutogo 2005 r., m. Dnipropetrovs'k). – K. : Navch.-metod. centr «Konsorcium iz udoskonalennya menedzhment-osviti v Ukraїni», 2005. – S. 186.
 12. Osnovni zasadi rozvitku vischoї osviti Ukraїni v konteksti Bolons'kogo procesu / Za red. Kremenya V. G. – K. : Vid-vo TDPU, 2004. – 147 s.
 13. Nacional'nij zvit Ukraїni pro vprovadzhennya polozhen' Bolons'kogo procesu [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.idn.polynet.lviv.ua>
 14. Saginova O. V. Internacionalizaciya vysshego obrazovaniya kak faktor konkurentosposobnosti [Elektronnij resurs] / O. V. Saginova. – Rezhim dostupu : <http://www.marketologi.ru>
 15. Stankyavichyus M. Yu. Konceptiya programmy formirovaniya novogo cheloveka [Elektronnij resurs] / M. Yu. Stankyavichyus. – Rezhim dostupu: http://www.bazaluk.com/conference.html?id_section=3

Стаття надійшла до редакції 29.05.2012 р.